

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.67

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/14>

ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ ПРО НЕДІЙСНІСТЬ ЗАПОВІТУ

SOME PROCEDURAL ISSUES OF THEORY AND JUDICIAL PRACTICE IN CIVIL CASES ABOUT THE INVALIDITY OF A WILL

**Городецька І.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри політології, права та філософії**
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

**Геєць І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри політології, права та філософії**
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Стаття присвячена аналізу цивільного законодавства України та судової практики у справах про недійсність заповіту. Справи про недійсність заповіту традиційно є однією з найскладніших категорій цивільних справ. Незважаючи на традиційність, детальну доктринальну й нормативну розробку, інститути позовного провадження до теперішнього часу продовжують залишатися об'єктом пильної уваги представників науки, предметом безлічі дискусій. Багатотисячолітня історія розвитку інституту заповіту теж не забезпечила досягнення такого рівня нормативної регламентації, який можна було б визнати позбавленим прогалин, колізій та інших недосконалостей.

Визначено, що існують специфічні риси спорів про недійсність заповіту, а саме: суб'єктами спору є особи, що не були суб'єктами угоди; віддаленість у часі моменту вчинення заповіту й моменту його виконання або звернення в суд з вимогою про його недійсність; складність визначення останньої волі спадкодавця; складність визначення змісту заповіту; складність визначення осіб, участь яких у справі про недійсність заповіту є необхідною; необхідність урахування множинності допустимих форм заповіту; складність доказування.

Наслідком збільшення кількості вчинених заповітів, безумовно, є зростання числа судових справ щодо їх недійсності. Водночас відсутня цілісна концепція, яка визначає процесуально-правову природу цивільних справ про недійсність заповіту.

Основним висновком статті є те, що належне правове регулювання та ефективність судової практики можуть бути досягнуті за допомогою всебічного врахування законодавчими та судовими органами сутності й специфіки справ про недійсність заповіту як справ, що впливають із власне спадкових спорів. Удосконалення й одноманітність судової практики теж не можуть бути досягнуті без запровадження науково обґрунтованих критеріїв визначення процесуально-правових статусів учасників спадкових правовідносин у справах про недійсність заповіту.

Необхідно подолати прогалини та колізії чинного законодавства з метою забезпечення найбільш ефективного розгляду й вирішення справ про недійсність заповіту за допомогою комплексного аналізу нормативних установлень, висновків юридичної доктрини та правозастосовної практики у сфері судочинства в цивільних справах про недійсність заповіту.

Ключові слова: заповіт, недійсність, спадкоємець, недійсність заповіту, цивільне судочинство, спадкові спори.

The article is devoted to the analysis of the civil legislation of Ukraine and judicial practice in cases of invalidity of the will. Cases concerning the invalidity of a will have traditionally been one of the most difficult categories of civil cases. Despite the traditional, detailed doctrinal and normative development, the institutes of litigation to this day continue to be the object of close attention of scientists, the subject of much debate. The centuries-old history of the development of the institution of the will also did not ensure the achievement of such a level of regulations that could be considered free of gaps, conflicts and other imperfections.

It is determined that there are specific features of disputes about the invalidity of the will, in particular: the parties to the dispute are persons who were not parties to the agreement; remoteness in time of the moment of making the will and the moment of its execution or the address to court with the requirement of its invalidity; the difficulty of determining the last will of the testator; the difficulty of determining the content of the will; the difficulty of determining the persons whose participation in the case of invalidity of the will is necessary; the need to take into account the plurality of permissible forms of will; complexity of proof.

The consequence of the increase in the number of wills, of course, is an increase in the number of court cases concerning their invalidity. At the same time, there is no holistic concept that defines the procedural and legal nature of civil cases on the invalidity of the will.

The main conclusion of the article is that proper legal regulation and effectiveness of judicial practice can be achieved through full consideration by the legislature and the judiciary of the nature and specifics of cases on the invalidity of the will as cases arising from the actual inheritance disputes. Improvement and uniformity of judicial practice also cannot be achieved without the introduction of scientifically sound criteria for determining the procedural and legal status of participants in inheritance in cases of invalidity of the will.

Gaps and conflicts in the current legislation need to be overcome in order to ensure the most effective consideration and resolution of cases on invalidity of a will through a comprehensive analysis of regulations, conclusions of legal doctrine and law enforcement practice in civil proceedings on invalidity of a will.

Key words: will, invalidity, heir, invalidity of the will, civil proceedings, inheritance disputes.

Постановка проблеми. У рамках цивільного судочинства розглядається й вирішується широке коло справ, багато з яких мають яскраво виражену специфіку. Концепція чинного Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) не передбачає детальну нормативну регламентацію порядку провадження в судах загальної юрисдикції за окремими категоріями цивільних справ.

Однак відсутність спеціальних процесуальних норм часто породжує неодноманітність судової практики, неправильне застосування норм матеріального права. Справи про недійсність заповіту традиційно є однією з найскладніших категорій цивільних справ.

Спірний характер справ про недійсність заповіту свідчить про необхідність їх зарахування до справ, що роз-

глядаються в порядку позовного провадження. Сутністю позовних проваджень є завжди спір між сторонами про цивільне, господарське чи адміністративне право. Дослідники різних галузей процесуального права визнають, що для кожного виду позовного провадження, незалежно від виду процесуального права, характерним є, з одного боку, наявність сторін із різноспрямованим інтересом, а з іншого – наявність спірного предмета, що мають місце в межах процесуальної форми судових процесів [1].

Незважаючи на традиційність, детальну доктринальну й нормативну розробку, інститути позовного провадження до теперішнього часу продовжують залишатися об'єктом пильної уваги представників науки, предметом безлічі дискусій. Багатовікова історія розвитку інституту заповіту теж не забезпечила досягнення такого рівня нормативної регламентації, який можна було б визнати позбавленим прогалин, колізій та інших недосконалостей.

Аналіз публікацій. Питанням, що стосуються визнання правочину недійсним, у тому числі й заповіту, присвячували увагу багато провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: В.К. Антошкіна, С.С. Алексєєв, Л.К. Буркацький, Ю.Б. Гонгало, В.І. Гостюк, І.В. Жилинкова, В.В. Заборовський, Ю.О. Заїка, В.І. Крат, М.П. Курило, О.І. Нелін, В.С. Нерсисян, О.П. Печений, З.В. Ромовська, С.О. Рябоконь, Є.І. Фурса та ін.

Метою статті є аналіз цивільного законодавства України й судової практики у справах про недійсність заповіту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Власне спадкові спори являють собою неврегульовані суперечності, що виникають між суб'єктами спадкових відносин з приводу порушення або оспорювання прав і законних інтересів або з приводу усунення загрози можливого порушення прав після смерті спадкодавця, які вирішуються з використанням установлених законом способів, серед яких основним є передача їх на розгляд і вирішення суду. Легальна імперативна заборона на порушення провадження в справі про недійсність заповіту за життя заповідача й наявність протиріч між інтересами суб'єктів з приводу наявності юридичної сили заповіту зумовлюють належність суперечок про недійсність заповіту саме до спадкових спорів.

Незважаючи на те що більшість спадкових питань захована до компетенції нотаріусів, досить часто під час оформлення спадкових прав та обов'язків спадкоємці зіштовхуються з низкою проблем і спірних питань, які ускладнюють процес спадкування й потребують судового порядку їх вирішення.

Наголосимо, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України) [2].

Як передбачено ст. 4 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, установленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів [2]. Способи захисту для спірних правовідносин визначені Цивільним кодексом України (далі – ЦК України). Відповідно до положень ст. 12, 81 ЦПК України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених цим Кодексом. Докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях. Сторони мають право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень [2]. Суд не бере до розгляду докази, що не стосуються предмета доказування (ч. ч. 3, 4 ст. 77 ЦПК України) [2]. Крім того, обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування (ч. 2 ст. 78 ЦПК України) [2].

Відповідно до ч. 1 ст. 1216 ЦК України, спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) [3]. Спадкування здійснюється за заповітом або за законом (ст. 1217 ЦК) [3]. Відповідно до ст. 1223 ЦК України, право на спадкування мають особи визначені в заповіті. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують особи, визначені в ст. ст. 1261–1265 цього Кодексу [3].

Статтею 1233 ЦК України визначено, що заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті [3]. Заповіт є одностороннім правочиним (дія однієї сторони), який породжує виникнення прав та обов'язків у спадкоємця після смерті заповідача. Пунктом 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ВС України) «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7 роз'яснено, що заповіт, складений особою, яка не мала на це права, зокрема недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, згідно з ч. 1 ст. 1257 ЦК України, є нікчемним, тому на підставі ст. 215 ЦК України визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається [4].

ВС України у справах, у яких особи покликалися на нікчемність заповіту, указав, що наявність формальних помилок при складанні заповіту не свідчить про нікчемність заповіту й не спростовує презумпцію правомірності правочину, якщо заповідач не був визнаний судом недієздатним чи обмежено дієздатним, мав право на складання заповіту, заповіт відповідав волі заповідача, власноруч підписаний заповідачем, має письмову форму, посвідчений і зареєстрований у встановленому законом порядку (Постанова від 20.05.2019 у справі № 522/904/16-ц [6], Постанова від 03.07.2019 у справі № 725/2412/15-ц [6]).

Загальні вимоги до форми заповіту встановлено в ст. 1247 ЦК України [3]. Так, заповіт складається в письмовій формі із зазначенням місця та часу його складання; має бути особисто підписаний заповідачем; бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у ст. ст. 1251–1252 цього Кодексу. Відповідно до ч. 4 ст. 1247 ЦК України, заповіти, посвідчені вказаними особами, підлягають державній реєстрації в Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України [3]. При розгляді вимог про визнання свідоцтв про право на спадщину недійсними ВС України зазначив, що аналіз положень ст. 1257 ЦК свідчить про те, що відсутність інформації про державну реєстрацію заповіту в Спадковому реєстрі не є підставою для недійсності цього заповіту (Постанова від 08.05.2019 у справі № 343/2271/16-ц) [7].

Законом України «Про нотаріат» (ч. 2 ст. 41) передбачено, що нотаріальні дії вчиняються в приміщенні державної нотаріальної контори, у державному нотаріальному архіві, приміщенні, яке є робочим місцем приватного нотаріуса, чи приміщенні органів місцевого самоврядування. Якщо громадянин не може з'явитися в зазначене приміщення, а також коли того вимагають особливості посвідчуваної угоди, нотаріальні дії можуть бути вчинені поза вказаними приміщеннями (ч. 2 ст. 41 зі змінами, унесеними згідно із Законом від 01.10.2008 № 614-VI (614-17)) [8]. Якщо нотаріальна дія вчиняється поза приміщенням державної нотаріальної контори, державного нотаріального архіву, приміщенням, яке є робочим місцем (конторою) приватного нотаріуса, у посвідчувальному написі та в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій зазначається місце вчинення нотаріальної дії (удома, у лікарні,

за місцезнаходженням юридичної особи тощо) із зазначенням адреси, а також причин, із яких нотаріальна дія була вчинена поза вказаними приміщеннями (п. 3 глави 1 Порядку вчинення нотаріальних дій) [8].

Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 37 Закону України «Про нотаріат», у населених пунктах, де немає нотаріусів, уповноважені на це посадові особи органу місцевого самоврядування посвідчують заповіти (крім секретних) [8]. Підпунктом 5 п. «б» ч. 1 ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено, що до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належить учинення нотаріальних дій з питань, віднесених законом до їх відання [9]. Відповідно до п. 1.2 Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України 11.11.2011 № 3306/5 (далі – Порядок), зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 14 листопада 2011 р. за № 1298/20036, нотаріальні дії вчиняють посадові особи, на яких за рішенням відповідного органу місцевого самоврядування покладено вчинення цих дій [10].

Досить важливо, що посадові особи органів місцевого самоврядування зобов'язані сприяти громадянам, підприємствам, установам та організаціям у здійсненні їхніх прав і захисті законних інтересів, роз'яснювати права й обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду [10].

Якщо нотаріальна дія вчиняється поза приміщенням органу місцевого самоврядування, то в посвідчувальному написі на документі й у реєстрі для реєстрації нотаріальних дій записується місце вчинення нотаріальної дії із зазначенням адреси, а також причини, з якої нотаріальна дія вчиняється поза приміщенням органу місцевого самоврядування.

Підставою для задоволення вимог позивача у справі про визнання заповіту недійсним, застосування наслідків його недійсності ВС України визнав те, що заповіт посвідчено секретарем виконкому сільської ради, на території якої заповідач не проживав (Постанова від 19.06.2019 у справі № 136/576/16-ц) [11].

У справі про встановлення нікчемності правочину ВС погодився з висновками судів попередніх інстанцій, що підставою для задоволення позовних вимог для встановлення нікчемності заповіту в цій справі є те, що секретар сільської ради, посвідчуючи спірний заповіт, не мала на це повноважень, оскільки виключно виконавчий комітет сільської ради мав повноваження покласти на посадову особу цього органу місцевого самоврядування функції щодо вчинення нотаріальних дій, зокрема посвідчення заповітів, а не сільський голова, як це мало місце в цьому випадку (Постанова від 12.06.2019 у справі № 607/15112/17-ц) [12].

Як відомо, учинення заповіту через представника заборонено, але поряд із цим ч. 2 ст. 1247 ЦК України передбачає можливість підписання заповіту в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 207 ЦК України, коли особа не може особисто підпи-

сати заповіт [3]. У справі № 727/6176/16-ц ВС України дійшов висновку, що обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється на осіб, яким про посвідчення заповіту стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, свідків та особу, яка підписує заповіт замість заповідача, а не на заповідача. Тому складання заповідачем заповіту в присутності інших осіб не може розцінюватися як порушення таємниці заповіту (Постанова від 10.06.2019) [13].

Варто мати на увазі, що, відповідно до ч. 4 ст. 1254 ЦК України, якщо новий заповіт, складений заповідачем, визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, установлених ст. ст. 225 і 231 цього Кодексу [3].

Таке положення стосується й нікчемності заповіту, оскільки, з огляду на положення ч. 2 ст. 215 ЦК України, нікчемний правочин є різновидом недійсного правочину [3].

На таке застосування норм матеріального права звернуто увагу в Постанові Верховного Суду від 19.06.2019 у справі № 398/3558/16-ц, у якій позивач наполягав на дійсності попереднього заповіту (на його користь), оскільки наступний заповіт судом недійсним не визнавався, а є нікчемним у зв'язку з недотриманням порядку його посвідчення, проте суд касаційної інстанції не визнав такі доводи обґрунтованими [14].

Висновки. Отже, підсумовуючи дослідження, можемо виділити специфічні риси спорів про недійсність заповіту, а саме:

- суб'єктами спору є особи, що не були суб'єктами угоди;
- віддаленість у часі моменту вчинення заповіту й моменту його виконання або звернення в суд з вимогою про його недійсність;
- складність визначення останньої волі спадкодавця;
- складність визначення змісту заповіту;
- складність визначення осіб, участь яких у справі про недійсність заповіту є необхідною;
- необхідність урахування множинності допустимих форм заповіту;
- складність доказування.

Зазначимо, що найбільш адекватне правове регулювання та ефективність судової практики можуть бути досягнуті за допомогою всебічного врахування законодавчими та судовими органами сутності й специфіки справ про недійсність заповіту як справ, що випливають із власне спадкових спорів. Удосконалення й одноманітність судової практики теж не можуть бути досягнуті без упровадження науково обґрунтованих критеріїв визначення процесуально-правових статусів учасників спадкових правовідносин у справах про недійсність заповіту.

Необхідно подолати прогалини та колізії чинного законодавства з метою забезпечення найбільш ефективного розгляду й вирішення справ про недійсність заповіту за допомогою комплексного аналізу нормативних установлень, висновків юридичної доктрини та правозастосовної практики у сфері судочинства в цивільних справах про недійсність заповіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курило М.П. Позовне провадження як універсальна форма судових процесів у різних галузях процесуального права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 64.
2. Цивільний процесуальний кодекс : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.12.2020).
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.12.2020).
4. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text> (дата звернення: 19.12.2020).
5. Постанова КЦС ВС від 20.05.2019 у справі № 522/904/16-ц. URL: <http://od.reyestr.court.gov.ua/files/40/0b14510a99d9566b6da2c11f6b6e0922.tif> (дата звернення: 19.12.2020).
6. Постанова КЦС ВС від 03.07.2019 у справі № 725/2412/15-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82826626> (дата звернення: 19.12.2020).
7. Постанова КЦС ВС від 08.05.2019 у справі № 343/2271/16-ц. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_08_05_2019_roku_u_spravi_343_2271_16_ts/ (дата звернення: 19.12.2020).

8. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 19.12.2020).
9. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.12.2020).
10. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування : Наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2011 № 3306/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1298-11#Text> (дата звернення: 19.12.2020).
11. Постанова КЦС ВС від 19.06.2019 у справі № 136/576/16-ц. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_19_06_2019_roku_u_spravi_136_576_16_ts/ (дата звернення: 19.12.2020).
12. Постанова КЦС ВС від 12.06.2019 у справі № 607/15112/17. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_12_06_2019_roku_u_spravi_607_15112_17/ (дата звернення: 19.12.2020).
13. Постанова КЦС ВС від 10.06.2019 у справі № 727/6176/16-ц. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C008501> (дата звернення: 19.12.2020).
14. Постанова КЦС ВС від 19.06.2019 у справі № 398/3558/16-ц. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_19_06_2019_roku_u_spravi_398_3558_16_ts/ (дата звернення: 19.12.2020).